

האידישי במוסקבה נסגר. העתון האידישי אייניקייט נסגר. בית-ההוצאה היהודי "עמעס" נסגר. לא היתה חשיבות לדבר שכל אלה הלכו נבאמנות בתלם הקומוניסטי. העובדה נשארה בעינה שיהודי רוסיה גילו ענין כה רב בישראל ובישראלים עד שהדבר לא היה לרוחו של הקרמלין. לא יצאו חמישה חודשים וברוסיה לא נותר עוד למעשה אפילו אירגון יהודי אחד, והיהודים נותרו שלא להתקרב אלינו.

בינתיים קיימתי כדת-זכדין את הסיבובים הנחוצים של ביקורי-נימוסים אצל ראשי הציריות והשגרירויות האחרות שבמוסקבה והיכיתי לדיוור של קבע. לבסוף נתנו לנו בית, חווילה דו-קומתית שהשתבחה בחצר גדולה שבה היו כמה בניינים קטנים שיכלו לשמש לדיוור. קשה היה לי מאד להשכית מלבי את המתרחש בישראל, בארוחות-הערב ומסיבות-התה שהייתי צריכה להשתתף בהן — שלא לדבר על ענין ריהוטו של הבית החדש. אבל ככל שנקדים לעבור אליו יהיה זה משובח, ולכן ביקשתי את אייגה שתצא לשבדיה לקנות את הרהיטים, הווילונים והמנורות שהיו נחוצים לנו בשבילו. עברו עליה שבועות אחדים עד שמצאה את הדברים שרצינו בהם במחירים שנוכל לעמוד בהם, אבל היא הפליאה לעשות וריהטה את שבעת חדרי-השינה שלנו, את אולם קבלות-הפנים, חדרי-האוכל, המטבח וכל המשרדים שלא ביוקר ובצורה מושכת-לב. דרך-אגב, כשיצאה לשטוקהולם תחבנו את כל הדואר שרצינו לשלוח לאירופה למוזודה שלה, אבל בדרך היא החליטה שישראל זקוקה באמת לילקוט דואר דיפלומטי, והיא דאגה לכך שיעצבו ילקוט כזה בשבילנו בחנות-כלבו שטוקהולמית. היא גם הביאה בגדים חמים לכולנו וקופסות-שימורים.

פעמים חזרתי לישראל בתוך שבעת החודשים שעשיתי במוסקבה, ובכל פעם היתה לי הרגשה שאני באה מפלאניטה אחרת, מארץ קרה ורחבת-ידיים של חשדנות, איבה ושתיקה אל חמימותה של ארץ קטנה — שעדיין היא עומדת במלחמה ובפניה תלאות עצומות אלא שהיא פתוחה, שופעת-תקוה, דמוקרטית ושלי — ובקושי יכולתי למצוא את לבי להיקרע ממנה שוב. בראשון מאותם שני ביקורים — שחל אחרי הבחירות אצלנו בינואר 1949 — שאל אותי בן-גוריון אם אהיה מוכנה להצטרף לממשלה שהוא מרכיב. "אני רוצה שתהיי שרת-העבודה", אמר. מפא"י, מפלגת-הפועלים הגדולה ביותר בישראל, זכתה בגצחון מכריע בקלפי והשיגה 35 אחוז מכל הקולות (20 אחוז יותר ממפ"ם, המתחרה השניה לה בגדלה) בבחירות שבהן הצביעו 87 אחוז מכל בעלי זכות-הבחירה בישראל. ממשלתה הראשונה של המדינה היתה ממשלת-קואליציה שכללה את החזית הדתית המאוחדת, המפלגה הפרוגרסיבית, והספרדים (מפלגה זעירה שייצגה את האינטרסים של אלה המכונים עדות-המזרח).

הגוש הדתי הביע קצת מורת-רוח מן הרעיון שאשה תהיה חברה בממשלה, אך לבסוף קיבל את הנימוק שבישראל הקדומה היתה דבורה שופטת — תפקיד שווה לפחות לזה של שרה בממשלה, אם לא חשוב ממנו! ההתנגדות מצד הגוש הדתי למתן תפקיד רשמי בידו, רק בגלל היותי אשה, צצה ועלתה

שוב בשנות ה-50, כשהייתי מועמדת לתפקיד ראשות-העיר בתל-אביב, אף כי בהודמנות היא לא הוכרעה כמו בשנת 1949. מכל-מקום, שמחתי ביותר על הצעתו של בן-גוריון. סוף-סוף אהיה במקום שאני רוצה להיות, אעשה מה שאני רוצה ביותר לעשות, בתפקיד שהרגשתי כי, להבדיל מתפקידים אחרים, אני מתאימה לו בהחלט. לא שבאותו שלב ידעתי אני, או שידע מישהו אחר בממשלה, מה בדיוק כלול בתחום סמכותו של משרד-העבודה. אך אני לא יכולתי לתאר לעצמי תפקיד קונסטרוקטיבי ומספק יותר מזה, שבלי שים לב לכל מה שעוד ייכלל בו ודאי תהיה לו שייכות מרובה להעסקתם ושיכונם של מאות-אלפי העולים שכבר היו מגיעים אז לישראל. אמרתי הן לבן-גוריון מיד, בלי רגע של היסוס, ומעולם לא הצטערתי על כך. אין ספק ששבוע השנים שעשיתי במשרד-העבודה היו המספקות והמאושרות ביותר בחיי.

אך קודם שאוכל להיפגש ראשי-דורבי לתפקיד החדש הייתי צריכה לחזור לעוד כמה שבועות למוסקבה. לא עבר זמן רב עד שנמוגו השפעותיה של נסיעתי הביתה. הגילויים הברורים של אי-השוויון החברתי, החרדה והפחד באוכלוסייה בכללותה, הבידוד שבו היה הסגל הדיפלומטי שרוי — כל אלה דיכאו אותי במידה שאין להביעה במלים, וחשתי רגש-אשמה כבד מאד משום שידעתי כי בקרוב לא אהיה כאן ואילו נמיר, לבני ושאר אנשי-הסגל יישארו. שרה וזכריה יצאה נפשם לנסוע, וכך גם לו, אלא שהן עדיין היו צריכות לשרת כמה וכמה חודשים בצירות. פתחתי בסיבוב של מסיבות-פרידה ונפרדתי לשלום ממעט הפקידים הסובייטים שאתם באתי במגע-ומשא במישרים — שהיו כולם מנומסים תמיד, אבל גם חמקמקים תמיד באשר לתשע מתוך כל עשר בקשות או משאלות שהיו לנו. אף-על-פי-כן, היחס אלינו לא היה גרוע (אם גם לא טוב) מאשר לצירויות אחרות, ובדומה לצירויות אחרות התרגלנו גם אנחנו להיעדרן הגמור למעשה של תשובות חיוביות — או של תשובות כלשהן בכלל. יותר מכל, כמובן, רציתי לומר לא "שלום" אלא "להתראות" ליהודים, אבל כמעט לא היה בהם אחד שהעז לבוא עוד אל הצירות, ולא היו עוד המוגנים בבית-הכנסת. ב-20 באפריל חזרתי לישראל. נדמה לי שבנקודה זו חשוב לתאר מה התרחש אז בארץ, כי במהלך השנים 1949 ו-1950 עבר על ישראל תהליך שמעולם לא עבר על שום ארץ אחרת באותה צורה ממש, והדבר היה עתיד להסתכם בהכפלת האוכלוסייה שלנו בתקופה של שנתיים בלבד. מלחמת-העצמאות הסתיימה (במידה שהסתיימה אי-פעם) באביב 1949, והסכמי שביתת-הנשק — אם גם לא חוזי-שלום — נחתמו עם מצרים, לבנון, ירדן וסוריה הודות לשירותי הטובים של ד"ר ראלף באנק' (שתפס את מקומו של הרוזן ברנאדוט כמתווך מטעם האו"ם). אולם לדאבון-הלב לא היה פירוש חתימותיהן של המדינות הערביות שהן השלימו עכשיו עם קיומנו. אדרבה, הפירוש היה שהמלחמה שאותה היו כל-כך להוטות לנהל נגדנו, ואשר בה הוכו בשדה-הקרב, תתנהל עכשיו בצורה אחרת ובאופן העלול פחות להביא למפלתן אלא שבאותה מידה עלול היה, כך קיוו, להרוס את המדינה היהודית. לאחר שספגו מכות נאמנות בקרב החליפו

עכשיו הערבים את הנשק הצבאי שלהם בנשק כלכלי. הם הטילו חרם על כל החברות או האנשים הפרטיים שסחרו עם ישראל. הם סגרו את תעלת-סואץ לשיט ישראלי, למרות האמנה הבינלאומית שעל-פיה התעלה חייבת להיות פתוחה לכל האומות בכל הזמנים.

אבל הם לא פסקו להרוג יהודים לגמרי. במשך שנים היו מעשי-הסתננות מתמידים מעבר לגבולותינו מצד כנופיות ערביות מזוינות שרצחו ושידדו ישראלים, הציתו שדות וגנים באש, גנבו בהמות, ובדרך-כלל מיררו את החיים ביישובי-הספר שלנו. כל פעם שמתינו או ניסינו לשכנע את האו"ם שהתקפות מתמידות אלו הן, למעשה, המשך של המלחמה ופגיעה חמורה ביותר בהסכמי שביתת-הנשק, הכריזו המדינות הערביות בקול-קולות כי ידן לא היתה במעל ואמרו כי אינן יכולות לעשות ממש מאומה ביחס ל"תקריות" האלו — אף כי אנו ידענו שהן מספקות את הכסף, הנשק והתמיכה, וגדולה מזו — יכולנו להוכיח את האשמותינו. אני מניחה שבתנאים רגילים היתה הטרדה מתמדת, מרושעת ומסוכנת זו מעלה את חמתנו עד כדי כך שהיינו מגיבים בצורה, ובקנה-מידה, היאים למדינה ריבונית. אך הואיל ובשלב ההוא היינו כולנו שקועים כל-כך בבעיות המוון, השיכון והעבודה של 684,201 היהודים יוצאי שבעים ארצות שהגיעו לישראל בין ה-14 במאי 1948 לסוף 1951, הסתפקנו בתחילה בהגשת תלונות לאו"ם על ההתקפות וקיוונו שיעשה משהון בנידון.

כיום אולי קשה להעלות בדמיון מה היה טיבו של אותו מבול של בני-אדם. אלה לא היו עולים מן הסוג שבאו כאשר באנו שיינה ואני — אידיאליסטים צעירים, איתנים ברוחם ובריאים בגופם, שקצרה רוחם להתישב על הקרקע ובתלאות החלוציות ראו חלק מן הניסוי הציוני הגדול שבו שיתפו את עצמם בהתלהבות כה גדולה. הם גם לא היו בעלי המקצועות החפשיים, האקדמאיים, הסוחרים או האומנים שבאו בשנות ה-30 באמצעים משלהם, ואשר מיד עם הגיעם לארץ התחילו לתרום לכלכלתו של היישוב. מאות-אלפי היהודים שנהרו ובאו לישראל באותן שנים ראשונות למדינה היו חסרי-כל. לא היה להם שום דבר מחוץ לרצון לחיות ומחוץ לשאיפה להיחלץ מן העבר שלהם. רובם היו שבורים בגוף אם לא ברוח, ואלפים רבים היו שבורים גם בגופם וגם ברוחם. כל היהודים יוצאי אירופה היו קרבנות לטראגדיות מסמרות-שער; אשר ליהודים מן הארצות הערביות במזרח התיכון ובצפון-אפריקה, הללו רובם היו בלי השכלה, בעוני ובאימה בגיטאות ובקסבות של הארצות העריצות ביותר עלי-אדמות, והם ידעו רק מעט — או שלא ידעו מאומה — על חיי המאה העשרים. קיצורו של דבר, היה זה מבול של יהודים מפינות מנוגדות של כדור-הארץ שדיברו לשונות שונות, שרקעיהם היו סותרים ביותר זה לזה, שאכלו מאכלים שונים ולעתים קרובות לא ידעו כמעט מאומה זה על המסורות ועל המנהגים של זה. הדבר היחיד שהיה משותף להם היה זה שכולם יהודים; אבל זה-היה הרבה — בעצם, הכל. אני יודעת שסטאטיסטיקה היא חומר-קריאה משעמם — אותי, לפחות, היא משעממת — אך אולי יסלחו לי אם אביא כמה מספרים כדי להדגים את היקף

הבעיות שעמדו בפנינו, בעיות שבמידה ידועה נדרש שר-העבודה של ישראל לפתור אותן. עד ל-1949 הגיעו לישראל 25,000 יהודים אירופים מן המחנות בקפריסין ו-75,000 ממחנות-העקורים שבגרמניה ובאוסטריה. מ-80,000 יהודים שישבו בתורכיה בתחילת 1948 היו בישראל בסוף 1950. צ'כוסלובקיה היתה מתירה לשרידי יהודיה לצאת ממנה בשיעור של 20,000 בשנה, ו-37,000 יהודים בולגרים בתוספת 7,000 יהודים יוגוסלבים — כמעט כל שארית-הפליטה אחרי השואה — כבר עשו את דרכם לישראל עד לסתיו 1950. הבשורה על הולדת המדינה היהודית הביאה בפחות משלש שנים לעלייתם של 35,000 יהודים ממארוקו, תוניסיה ואלג'יריה, ו-5,000 יהודים באו מסין. פולין ורומניה לא הסכימו תחילה לשלח את יהודיהן, אבל סמוך לסוף 1949 שינו ממשלותיהן את טעמן לפרק-זמן קצר, ובין דצמבר 1949 לפברואר 1951 באו 28,000 יהודים מפולין, וב-1950 ו-1951 נקלטו 88,000 יהודים רומנים. ב-1950 התחילה תנועה של 3,000 יהודים בחודש מהונגריה, והיציאה מפרס, שפעם היתה סילון דק ומחतरתי, היתה לנחשול, שנשא עמו גם פליטים שהתקבצו בפרס מן הארצות שסביבה. שנת-החמישים היתה גם השנה שבה יצא בעיראק חוק שהתיר ליהודים לצאת בתוך תקופה של שנים-עשר חודש, ולא פחות מ-121,000 יהודים עיראקים הובאו לישראל ברכבת אווירית מבעוד-מועד!

כל אחד מגלי העליה האלה, מן התגובות ההמוניות על הקמתה של מדינת-ישראל, היתה לו היסטוריה מיוחדת, וכל אחד מהם היה אחר. אך אין ספק שהטסתם של יהודי תימן מדרום-מערבה של ערב אל המדינה היהודית היתה העליה המופלאה שבכולן. איש אינו יודע בדיוק מתי באו יהודים לראשונה לתימן. אולי היה הדבר בימי המלך שלמה, ואולי היו יהודים שחצו את הררי צייהאי ערב עם הגייסות הרומיים שנלחמו שם בראשית הספירה הנוצרית. על-כל-פנים, הרבה מאות-שנים ישבו יהודים בתימן המוסלמית, מגותקים מכל העולם היהודי, נרדפים, משוללי זכויות מדיניות ומדולדלים, אך נאמנים תמיד לדתם ולתנ"ך, שהיה להם מקור יחיד לחכמה ודעת במשך מאות-שנים. הם התקיימו כצמיתים, כרכושו של שליט תימן, ואסור היה להם לעבוד באומנויות שהיו פתוחות לאחרים, או אפילו ללכת באותו צד של הרחוב כמוסלמים. באותה ארץ נחשלת, חשוכה בקנאותה ומוכת-עוני, היו היהודים האורחים העניים והשפלים ביותר; אבל להבדיל משאר האוכלוסים, היו יודעי-ספר. בבתי-הכנסת וב"חדרים" שלהם לימדו את בניהם קרוא וכתוב עברית, וזכור לי כי אחד הרשמים הראשונים שקיבלתי מיהודי תימן היה זה שהם יודעים לקרוא במהופך, מלמעלה למטה. הואיל והספרים היו יקרי-מציאות כל-כך, היו הילדים, שישבו במעגל בבקתות-החומר ששימשו בתי-ספר בשכונות היהודיות שבתימן, צריכים ללמוד לקרוא את התנ"ך מכל זווית אפשרית.

איך קיימו את עצמם? הם נעשו בעלי-מלאכה מעולים, צורפים, אורגים ונגרים. בכל רחבי ישראל אפשר כיום לראות — ולקנות — את מעשי-הפיליגרון העדינים והאקזוטיים שלהם. מובן, אלה מהם שלא יכלו לקיים את משפחותיהם במלאכת-

מחשבת נעשו פועלים ורוכלים נודדים, אך לכולם היו החיים לא רק משפילים; במידה רבה גם היו תלויים בשערה. קרוב ל-800 מכל 1,000 ילדים יהודים שנולדו בתימן מתו, וכל היתומים היהודים הזכרים נאנסו להמיר את דתם. אבל משום-מה לא נכחדה מעולם הקהילה היהודית בתימן, וכפעם-בפעם נתן האמאם ליהודים תימנים רשות לעזוב את תימן, או שהיו בורחים ממנה ועוברים את המדבר ובאים לעדן, בתקוה להגיע משם לארץ-הקודש — אף כי מעטים מאד אמנם הגיעו.

ואף-על-פי-כן, כשבאתי לארץ-ישראל ב-1921 כבר היו בה כמה יהודים תימנים. על ההתישבות המחודשת בארץ נודע להם מפי שמואל יבניאלי, יהודי מזרח-אירופי שעבר את תימן כבר ב-1908, מצא את "השרידים האבודים" האלה של עמו והביא להם את הבשורה של שיבת-ציון. אני הוקסמתי מהם. ידעתי שהם מסוגלים למאמצי-כוח גדולים, אבל בעיני הם היו כמו בובות שחרחרות ושבריריות בלבושם המסורתי הסגנוני (בתימן לא הורשו ללבוש אותם בגדים כמו הערבים). רוב הנשים התימניות בארץ לבשו אז בגדים מבורססים נחמדים ושמלות נאות מעל למכנסיים צרים, רקומים לנוי, ואילו הגברים, שכולם היו בעלי פאות ארוכות, לבשו חלוקי-פסים. בשנות המלחמה קמו כמה אלפי יהודים תימנים שקיבלו רשות מן הבריטים לעזוב את עדן ולהיכנס לארץ-ישראל והפליגו ביס-סוף והגיעו בדרך תעלת-סואץ. אבל הרוב עדיין היו לכודים בפת. ב-1947, ימים אחדים אחרי שהחליט האו"ם על החלוקה, היו מהומות ערביות איומות בעדן, וגם מצב היהודים בתימן גופה הורע. אלפים מיהודי תימן — ששמעו כי סוף סוף קמה מדינת-ישראל — נטלו בייאושם ובאימתם את גורלם בידיהם לבסוף וברחו. הם עזבו אחריהם את נכסיהם המעטים, אספו את בני-משפחותיהם — ובדומה לבני-ישראל שבתנ"ך נשאו את רגליהם והתחילו לצאת מעבדות לחירות, באמונה סמויה שבדרך זו או אחרת יגיעו לארץ-הקודש. הם הלכו בקבוצות של שלושים או ארבעים איש, סבלו התנפלויות של שודדים ערבים. אכלו רק פיתה, דבש ותמרים ככל שיכלו לשאת ושילמו כופר מופרז לנסיכויות המדבריות השונות שבהן עברו — בעד כל נפש אדם, עולל שנולד וספרי-תנ"ך. רובם הגיעו לעדן ולמחנות יאורגנו שם בשבילם על-ידי ועד-הגיוינט ושהם פעלו רופאים ועוברים סוציאליים מישראל; שם החליפו כוח, התפללו, וקראו בספרי-התנ"ך שלהם. אך הואיל והמצרים חסמו את תעלת-סואץ לשיט ישראלי, הרי יכלו להגיע לישראל בדרך אחת בלבד — וזו היתה דרך-האוויר. בכל יום ויום הוטסו לישראל 500 או 600 יהודים תימנים שהצטופפו במטוסי-תובלה ענקיים, שהביאום לאירך נתיב ים-סוף במיבצע שעד-מהרה נודע בשם "מרבד-הקסמים"! רכבת אווירית זו נמשכה כל שנת 1949, ועד שהסתיימה הביאה לישראל 48,000 יהודים תימנים.

לפעמים הייתי נוסעת ללוד ומסתכלת במטוסים מעדן בנחיתתם, משתוממת על כוח-הסבל והאמונה של נוסעיהם התשושים. "ראית כבר פעם אווירון?" שאלתי קשיש אחד מגודל-זקן. "לא", השיב. "אבל אתה לא פחדת לטוס?" הוספתי לשאול. "לא", תור ואמר, בחוקף רב. "הכל כתוב בתנ"ך. בישיעה.

ואשא אתכם על כנפי נשרים". ובזמן שעמד שם בשדה-התעופה השמיע באוני את הפסוק כולו, ופניו מוארים בשמחה על שהנבואה התגשמה — ועל שהדרך נגמרה. כיום אין עוד למעשה יהודים בתימן, ופצעי גלותם הממושכת התחילו להגלית. בן-גוריון היה אומר שיומו המאושר ביותר יבוא כאשר יהודי תימני יתמנה רמטכ"ל של צבא-ההגנה-לישראל, ואני עצמי סבורה שהיום הזה אינו רחוק עכשיו.

כשאני עוברת על מה שכתבתי כאן עדיין אני משתוממת על עצם מספרם של העולים שקלטנו. אבל אז לא עסקנו במספרים מופשטים. לא האריתמטיקה של חוקי-השבות — החוק שאושר בכנסת ביולי 1950 ונתן לכל יהודי את הזכות לעלות לארץ ולכל עולה יהודי אזרחות ישראלית אוטומאטית — היא שהדאיגה אותנו ביותר. הדאיגה אותנו השאלה איך נצליח פעם להאכיל, להלביש, לשפן ולחנך את אלפי העולים הללו ולספק את צרכיהם בדרך-כלל. איך ובמה? עד שהגעתי בזורה לישראל היו בה 200,000 אנשים שגרו (אם זו המלה הנכונה) באהלים בכך רחבי הארץ, לעתים קרובות ביותר שתי משפחות באוהל — ולא דווקא משפחות מאותה ארץ או אפילו מאותה יבשת. מחוץ לעובדה שאף אחד מן השירותים שאילתרנו בחיפזון כזה לא פעלו כהלכה באמת ולא היו מותאמים לאלפי אנשים כה רבים, היו גם הרבה והרבה אנשים חולים, רעבים ובעלי-מום ישאולי היו עושים חיל יותר אילו שיכנו אותם בצורה אחרת אלא שבתנאים המתונים פשוט לא יכלו להחזיק מעמד. האנשים שחיו במשך שנים של עבודת-עגדים נאצית, שיצאו חיים ממהנות-העקורים והרהיבו עוז להפליג לישראל ושבריאותם היתה רופפת, במקרה הטוב, ובמקרה הגרוע היו שבורים ורצוצים וראויים לתנאים הטובים ביותר שבגדר האפשר — אנשים אלה נמצאו שרויים הם ומשפחותיהם (אם עדיין היו להם משפחות), בסמיכות בלתי-נוסבלת עם אנשים שאפילו שפה משותפת לא היתה להם אתם. בתשעים אחוז מן המקרים אפילו ראה האיש את שכניו החדשים כפרימיטיבים מפני שהללו לא ראו מעודם מים זורמים בבית-שימוש. אפילו אז אולי היה מתאושש ביתר-מהירות אילו יוכלנו לתת לו עבודה מיד, או להעביר אותו לשיכון נאות יותר, או לתת לו באיזה אופן שהוא את הרגשת הקבע, שאליה נכסף כמו כל הפליטים. וזנו דעתכם על האשה שאינה יודעת קרוא-וכתוב, מלוב או מתימן או מן המערות של הרי האטלאס, שהיתה תקועה עם ילדיה באהל דולף ושטוף-רוחות בכפיה אחת עם יהודים פולנים או צ'כים המבשלים את האוכל בצורה אחרת, אוכלים דברים המעוררים בה גועל, ועל-פי קנה-המידה שלה אפילו אינם יהודים כלל, מפני שאינם שומרי-מצוות או מפני שתפילותיהם ומנהגיהם ורים לה תכלית-הנורות. להלכה, לא היה אף אחד מן הדברים האלה בעל חשיבות. להלכה, לא היו שום צפיפות, מצוקה והבדלים תרבותיים או רוחניים צריכים להיות בעלי-חשיבות לאנשים שעברה עליהם השואה או כאלה שבפועל-ממש יצאו מתימן ברגל והלכו במדבר הלוהט, רוחש השודדים. אבל הלכה הריהי לבעלי-הלכה. בני-אדם הם בני-אדם, והמתחים ואי-הנוחיות של ערי-האהלים האיומות הללו שראיתי בכל

מקום ב־1949 היו באמת בלתי־נסבלים. צריך היה לעשות משהו מיד בנוגע לשיכון, וצריך היה ליצור במהירות האפשרית מקומות־עבודה לאומללים הללו. היתה דאגה מספקת, פחות או יותר, לבריאותם ולתזונתם: טיפלו בשחפת, בגרענת, בגזות, במאלאריה, בטיפוס, בדיזנטריה, בחצבת ובפילאגרה שהביאו העולים עמם, אף־על־פי שאינני יודעת איך עשו זאת הרופאים והאחיות שלנו שהיו כושלים ותשושי־כוח תחת עול העבודה. ובכל ערי־האהלים היו "בתי־ספר" מאיזה סוג שהוא ובהם למדו עברית באופן אינטנסיבי. אבל ב־1949 נדמה היה כי השיכון הוא בעיה שאין להתגבר עליה.

אשר למשאבים שלנו, הרי על אף ההיענות הנהדרת של יהודי העולם כולו מעולם לא היה הכסף מספיק, הודות לשכנים שלנו היה קצו־בהגנה שלנו הייב להישאר גבוה ביותר, ובין כך ובין כך צריך היה לדאוג באיזה אופן שהוא לכל שאר הצרכים החיוניים של המדינה. לא יכולנו לסגור את בתי־הספר או את בתי־החולים או את התחבורה שלנו או את מפעלי התעשייה שלנו (במידה שהיו), או לרסן יותר מדי את התפתחות המדינה באיזה שטח שהוא. לכן צריך היה לעשות הכל בבתי־אחת. אבל היו דברים שאחרי הכל יכולנו לוותר עליהם — ובכן ויתרנו עליהם. הנהגנו קיצוב כמעט בכל דבר — מזון, לבוש והנעלה — והתרגלנו לרעיון של משטר־צנע שנמשך שנים על שנים. לא מכבר הזדמן לי אחד מפנסקיי־הנקודות שלי, פנקס קטן ואפרורי שהוציא משרד־המסחר־והתעשייה ב־1960, ועלו בזכרוני השעות שעמדתי בתור לקבל כמה תפוחי־אדמה או שלש ביצים או את הדג הקפוא שאותו אכלנו בהנאה ובהכרת־טובה שכזאת — כאשר קיבלנו אותו. למזל, היו לי עדיין בגדים מתקופת ישיבתי ברוסיה, אבל רוב הישראלים היו במצוקה רבה מאד באמת. רמת־חיים ירדה פלאים. כל מה שהיה מספיק למשפחה אחת ב־1948 צריך היה להתחלק בו עכשיו עם עוד שתיים או שלש משפחות. ותיקים, שרק עכשיו עברו עליהם חודשים של מלחמה נוראה, אפשר היה לסלוט להם אילו התמרדו על הדרישות החדשות שהעמידו בפניהם אבל איש לא התמרד. היו אחדים שאמרו שאולי העולים צריכים לחכות במקום שהם נמצאים עד שישתפר המצב כאן. אבל אף אחד, ממש אף אחד, לא טען מעולם שהעול כבד מדי או שהמדינה־התינוקת עלולה לכרוע תחתיו. החגורה הלאומית הודקה — והודקה שוב — ואף־על־פי־כן הצלחנו כולנו לגשום. ודבר אחד היה מוסכם על כולנו: בלי היהודים הללו ישראל אינה כדאית.

אבל היה הכרח בסדר־עדיפויות, ובשבילי לפחות עמדו השיכון ומקומות־העבודה לעולים בראש הרשימה. לא כל חברי הסכימו אתי. סוללה של מומחים הסבירה לי בפירוט, בעזרת טבלות וגראפים, מדוע תכנית שיכון מן הסוג שעליה חשבתי איננה רעיון טוב. הדבר רק יביא לאינפלציה, אמרו. הרבה יותר בחכמה נעשה אם את הכסף המעט העומד לרשותנו נשקיע בבתי־חרושת או בשיטות חקלאיות משוכללות. אבל אני לא יכולתי לקבל שום המלצה שאינה עוסקת בראש־וראשונה בקליטת העולים מנקודת־המבט האנושית או לתמוך בה. ובוודאי לא האמנתי שאי־פעם יכול דבר להיות "פרודוקטיבי", מבחינת עתידה של ישראל, יותר

משיכון הוגן. לי היה ברור בהחלט שאזרחות טובה, תחושה אמיתית של שייכות, ראשיתו של מיוזג עדות — במלים אחרות, יצירת חברה טובה — תלויות במידה מכרעת בצורה שבה אנשים מתגוררים, ולא היה כל טעם שנדבר גבוהה-גבוהה על אחריות חברתית, על חינוך או אפילו על בריאות הציבור כל זמן שלא נוציא לפחות קצת מן העולים החדשים מן האהלים הנוראים הללו ונעביר אותם בהקדם האפשרי לשיכונים נאותים.

שבועות אחדים אחרי שובי ממוסקבה הבאתי לכנסת תכנית לבניית 30,000 יחידות-דיור ראשונות, ולמרות ההשגות העברתי אותה. אבל לא יכולנו לבנות בתים מחלב ודבש (אף כי גם מצרכים אלה לא היו מצויים בשפע דווקא), ולכן יצאתי שוב לארצות-הברית לחפש את הכספים הנחוצים ושוב ביקשתי מיהודי אמריקה עזרה — הפעם, "לא כדי לנצח במלחמה אלא כדי לקיים את החיים":

לפני שבועיים באתי לפרלמנט שלנו והיגשתי תכנית להקמת 30,000 יחידות-דיור עד סוף השנה הזאת. הפרלמנט אישר את התכנית, ובארץ היתה שמחה גדולה. אך למעשה עשיתי דבר מוזר: הגשתי תכנית שלא היה לי כסף בשבילה.

אנו רוצים לתת לכל משפחה דירת-מותרות של חדר אחד; חדר שאותו נבנה בלוקים של בטון. אנו אפילו לא נטיית את הקירות. נכנה גנות, אך לא תיקרות. תקוותנו היא שהואיל והאנשים האלה ילמדו מקצוע בזמן שיבנו את בתיהם הרי יגמרו אותם, ובאחד הימים יוסיפו, בסופו של דבר, עוד חדר אחד. בינתיים נהיה מאושרים, והם יהיו מאושרים, אף-על-פי שפירוש הדבר להכניס משפחה של שתי נפשות, שלש, ארבע או חמש לחדר אחד. אבל זה יותר טוב מאשר להכניס שתיים או שלש משפחות לתוך אהל אחד...

זה מעשה איום ונורא — לזייף חתימה על המחאה, אבל אני עשיתי זאת. אני הבטחתי לאנשים בארץ ולאנשים במחנות שהממשלה תקים את 30,000 היחידות האלו, וכבר התחלנו לעשות זאת במעט הכסף שבידינו. אבל אין די בשביל 30,000 היחידות האלו. בידיכם הוא להשאיר את האנשים האלה במחנות ולשלוח להם חבילות-מזון, או להכניס אותם לעבודה ולהשיב להם את הכבוד-העצמי שלהם.

קיבלתי את הכסף והתחלנו לבנות את היחידות הללו. מובן, בהתחלה עשינו כל מיני טעויות — אחדות מהן רציניות — הן בתיכנון והן בביצוע. טעינו בחשבונות, בחרנו אתרים לא טובים, פיגרנו אחר זרם העליה. לבסוף לא יכולנו לבנות במהירות מספקת ולא בטיב מספיק, ועד אוקטובר 1950 בנינו רק שליש מן היחידות שהבטחנו לבנות מפני שהיה אצלנו חורף קשה במידה בלתי-רגילה ונאלצנו להפנות כספים שהיו מיועדים לבנייה לקניית-הירום. של אלפי פחונים, שהיו טובים יותר מן האהלים בחורף אבל היו כמו תנורי-אפיה במשך כל ימי הקיץ הארוכים של ישראל. אף-על-פי-כן, לשום משפחה שנכנסה לישראל

באותם גלי העליה הגדולים לא חסרה מעולם קורת-גג מאיזה סוג שהוא. בצורה זאת או אחרת מצאנו או המצאנו דיור לכולם. כאשר אזלו הפחונים לקחנו בד וסימרנו אותו למסגרות של עץ והקמנו רבבות בדונים; וכאשר אזלו אלה, חזרנו לזמן-מה בלב כבד לאהלים. אבל איש לא ישן בחוץ, והבנייה לא פסקה מעולם.

אולם בסוף 1950, כבר ידענו שלא נוכל לחשוב על אותם "מחנות-מעבר" כמרכזי-קליטה שבתוך חודשים אחדים אפשר יהיה לקפל אותם יפה ולחסלם. ברור היה שיצטרפו לשמש כמה וכמה שנים, ומכיון שכך יהיה האופי שלהם צריך להשתנות מעיקרו. צריך יהיה להפוך אותם לכפריי-עבודה ולהעביר אותם קרוב לעיירות ולערים, כדי שיוכלו העולים החדשים לחיות קרוב למקומות שבהם יש ביקוש לעובדים. צריך יהיה לארגן אותם בצורה כזאת שהאנשים אשר בהם יוכלו להיעשות בלתי-תלויים פחות או יותר, שיבשלו לעצמם ולא יאכלו במטבחיים ציבוריים, ושישתתפו בהחזקת השירותים הציבוריים. לא יכולנו להטיל מסים וארנוניות על אנשים שאין להם פרוטה לפרטה, אבל יכולנו למנוע מהם את ההרגשה שהם אוכלים לחם-חסד.

המחנות החדשים נקראו מעברות, ועד נובמבר 1951 כבר הקמנו 112 מעברות, ובהן בסך-הכל 227,000 עולים חדשים. אבל כדי שלא ליצור שני מעמדות של ישראלים — ה"ותיקים" המבוססים באופן יחסי, מצד אחד, והעולים החדשים במעברות שלהם הצפופות והמכוערות, מצד שני — היה עלינו לספק הרבה יותר מדיוור בלבד. היינו צריכים לדאוג לכך שהעולים החדשים יעבדו ויקבלו שכר בעד עבודתם, ואני הייתי סבורה כי זאת אפשר לעשות רק בדרך אחת: צריך יהיה ליוזם תכנית של עבודות ציבוריות

גם זה לא היה קל. רוב אלה הקרויים בני עדות-המזרח (יוצאי המזרח התיכון וצפון-אפריקה) לא היו להם למעשה כישורים שהיו הולמים את המסיבות שאליהן נקלעו במדינה החדשה. חששנו שרבים מהם יתרגלו לא לעשות מאומה ולחיות על קיצבה משך שנים על שנים, ותוך כדי כך יתרחב הפער בינם לבינינו. אבל סעד, כל כמה שיהיה נאור, ודאי שלא היה בגדר תשובה. צריך היה ליצור אפשרויות של תעסוקה, והיה עלינו ליצור אותן, ולכן הפעלנו שרשרת של מפעלים מיוחדים שסיפקו עבודה לאנשים שמעולם לא השתמשו במקדחים ולא החזיקו לבנים בידיהם ואפילו לא עבדו בשדות. משרד-העבודה יום תכנית נרחבת של סלילת כבישים ברחבי הארץ, ואלפי דונמים אדמה עקשנית וסלעית סולקו, דורגו ויוערו בעבודת-ידיים. וכל הזמן המשכנו בבנייה ובהכשרת העולים לעבודה, אף-על-פי שנחשול העליה הואט רק ב-1952.

הבעיה האמיתית, כמוכן, לא היתה הקושי בהקמת כוח-עבודה או בבניית בתים או בקליטת אלפי עולים במשק שלנו. כל אלה היו עניינים דחופים, אך מעולם לא עמדו במרכז דאגותינו. הדבר שבאמת העסיק אותנו בימים הללו — והדבר שבחלקו מעסיק עדיין את כל הישראלים החושבים — היה איך למזג אנשים שעל-פני השטח היה להם כה מעט מן המשותף וכל-כך התקשו להבין איש את

רעהו. אך שוב, מכיון שלא היתה לנו ברירה, הצלחנו לעתים קרובות במקום שנדמה היה שאי-אפשר להצליח. זכור לי, למשל, באיוו פסימיות — שלא לומר מורת-רוח — התיחסו כמה מחברי לסלילת הכבישים. לא די שאין אנו זקוקים לכל אותם כבישי-גישה אלא שגם עצם היבוא של חמרי-הבנין הוא בגדר מותרות, וממילא לא יהיו הכבישים טובים מפני שאין לנו עובדים מן הסוג הדרוש. אבל אני סמכתי על שלושה דברים: המסירות והתושיה של הוותיקים; רצונם הגובר של העולים החדשים להשתכר למחייתם ביושר ולא להיעשות נתמכים של המדינה או של הסוכנות היהודית לכל ימי-חייהם; וההבנה והגדיבות של היהדות העולמית, ששוב ושוב נענתה לקריאות בלתי-פוסקות לעזרה מצדנו. כשאני משקיפה לאחור אני חייבת לומר שלעתים רחוקות מאד התאכזבת, אף-על-פי שכל מי שהסתכל איך נבנו הכבישים הללו ב-1949 ובשנות ה-50 הראשונות מותר היה לו לחשוב שכולנו קצת משוגעים. היינו לוקחים פועל-בנין אחד מקצועי מירושלים או מתל-אביב, הופכים אותו בן-לילה למנהל-עבודה של קבוצה לסלילת-כבישים אי-שם בדרום, ומניחים לו להתמודד עם הבעיה של פיקוח על עשרה אנשים הדוברים עשר לשונות שונות, הבאים מעשר ארצות שונות והנמצאים בישראל מזה כמה חודשים בלבד והם שרויים במבוכה קשה-מנשוא. אבל בצורה זו או אחרת, אם גם אולי לא ביעילות ואפילו ביוקר גדול מדי, נסללו הכבישים (שזכו לכינוי העוקצני "כבישי-גולדה" לכבודי).

ב-1952, כשהתחילה העליה סוף-סוף להתמעט — עד 1,000 ביום — התחלנו להפנות עולים חדשים מן המעברות לשכונות מסודרות באזורי-פיתוח וליישובי-ספר חדשים בכל רחבי הארץ ולהעביר את הדגש מעבודות ציבוריות לחקלאות. לכל משפחת עולים ניתנו לא רק בית ועיר אלא גם חלקת-אדמה, בהמות ושיעורים בחקלאות. גם כאן עשינו שגיאות. ניסינו, מן-הסתם במוקדם יותר מדי, להפוך את סיר-הלחץ לכור-היתוך. הקמנו יישובים שבהם הושבנו צירופים של אנשים כמו בקבוצות לסלילת-הכבישים. לא היה להם הרבה מן המשותף זה עם זה, וקשה היה להם (לפעמים בלתי-אפשרי) לחיות יחד בפינה מבודדת לגמרי בארץ, ובדרך-כלל לא היה להם נסיון בחקלאות וגם לא חיבה לחקלאות. רבים מהם התקוממו ונסחפו לערים, ושם השתקעו במשכנות-עוני. אבל רובם נשארו במקומם ונעשו חקלאים ממדרגה ראשונה שבניהם מגדלים כיום את הפירות, הפרחים והירקות הישראליים שנמכרים בכל רחבי העולם.

אינני בטוחה כלל שהביקורים המתמידים שלי באתרי-בנייה, בכבישים החדשים וביישובים החדשים זכו תמיד להערכה מצד המהנדסים והארכיטקטים שהיו אחראים להם. לא יכולתי להיכנס לאחד הבתים הזעירים הללו ולא להבחין בכך שבגלל הקיר שבין השטח המיועד לאכילה ובין המטבח רק נעשה הבית כולו קטן מכפי ההכרח; ולא יכולתי שלא להבחין בכך שה"שיש" של המטבח עשוי בצורה כזאת שאף אחד לא יוכל לשמור על נקינותו, ובוודאי לא הנשים שמעולם לא בישלו לפני כן במטבח בתוך בית; ולא יכולתי לא לראות ששתי מדרגות של כניסה לבית הבנוי על מדרון אינן מספיקות ויש הכרח במדרגה שלישית —

במיוחד למשפחות המונות שמונה או תשעה ילדים קטנים, אם הרה ולפחות סב אחד (אם לא שנים או שלושה). "אבל זה יעלה הרבה יותר", זו היתה התשובה הלא-נמנעת על ההצעות שלי.

ודאי, קל היה יותר לקבל את הנימוק שרוב העולים — בפרט יוצאי תימן וצפון-אפריקה — מצבם היה טוב יותר אפילו בבתיים שתיכוננו גרוע ממה שהיה קודם. "הם אינם יודעים איד לגור בבתיים מן הסוג שאת רוצה לתת להם", אמרו לי לעתים קרובות. "הם אינם יודעים מה זה חדר-אמבט או בית-שימוש בעל מים זורמים. הם פשוט יהפכו את השטח למחסנים לכל מיני גרוטאות". זה היה נכון. הם לא ידעו מה הם חדרי-רחצה או איך להשתמש במקלחות, אבל פירוש הדבר לא היה שאינם זכאים להם או שאין צורך ללמד אותם איך להשתמש בהם. וכך היה הדין גם לגבי מטבחים, בתי-ספר, ובעצם לגבי המדינה עצמה. אבל נכון היה גם זה שבלי כסף לא נוכל לעשות שום דבר.

וכך, אף-על-פי שחבל היה לי על כל דקה שעשיתי מחוץ לישראל, המשכתי בנאומי ההתרמה שלי בחוץ-לארץ, ולעתים קרובות נסעתי לאירופה, לארצות-הברית ולדרום-אמריקה. אבל גם את איסוף הכספים צריך היה להתאים למסיבות החדשות שבהן נמצאנו. המגבית-היהודית-המאוחדת נעשתה מכשיר מפואר לאיסוף כספים, אך זאת היתה עדיין מגבית והכסף עדיין היה "מתנה". זה שנים הדאיגה אותי התמונה של מדינה יהודית הנשענת על כספי צדקה, שמחוץ לכל שאר הדברים לא יספיקו אפילו להתחיל במילוי הצרכים הגוברים שלנו להון-פיתוח. אני לא הייתי כלכלנית ממש כמו שלא הייתי מהנדס-בנין, אבל בדיוק כמו שלא הייתי זקוקה להדרכה בשימוש בסרגל-חישוב כדי להבין באיזה גובה צריך להיות כיור במטבח, כך גם לא הייתי זקוקה לשנים של נסיון בכספים כדי לדעת שהכנסות המגבית תהיינה מוכרחות לרדת. אך לא רק היקף הכספים הדאיג אותי אלא גם טיב הכסף שאנו מקבלים. נדמה היה לי שהמשך התלות בצדקה פוגע במושגים היסודיים ביותר של הציונות, המושגים של הישענות-עצמית ועבודה-עצמית, שלא לומר מאומה על עצמאות לאומית, ואני התחלתי לחשוב על מקורות אפשריים אחרים של כספים, מקורות שהודות להם ייעשו יהודי העולם שותפים יותר שלמים במפעל הציוני וב"קיבוץ הגלויות". אחרי הביקורים שלי בארצות-הברית ב-1948 החלפתי בלי הפסק עשרות מכתבים ומברקים בנושא זה עם הנרי מונטור, וכל פעם שנפגשנו, הוא ואני ואליעזר קפלן (שר-האוצר הראשון של ישראל), התעמקנו באפשרויות להיכנס לשטח-פעולה כלכלי חדש שיתבטא בהנפקת אמיסיה של איגרות-חוב ישראליות.

בפעם הראשונה יצא רעיון האיגרות לאוויר העולם בפומבי בספטמבר 1950 בכנס מיוחד בן שלושה ימים שכונס בירושלים על-ידי בן-גוריון ובו השתתפו ראשי הקהילות היהודיות החשובות ביותר בארצות-הברית. בתחילה נתקבל הרעיון בהתלהבות מעטה מאד. מה יהיה אם מכירת איגרות-החוב תחתור תחת המאמצים של המגבית המאוחדת? ומי רוצה לעשות כסף מישראל או להפסיד אותו — דבר ביש יותר, שגם נראה קרוב יותר לוודאי? תרומות אפשר לנכות

ממס, אבל את האיגרות אי־אפשר יהיה לנכות. ובכלל, מה אם ממשלת ארה"ב לא תראה צמיסה של איגרות־חוב בעין יפה? היתה לי הרגשה שביסוד כל ההסתייגויות והדאגות האלו היתה אי־נוחות כללית לגבי שינוי במערכת־היחסים עם ישראל. איש לא יצא ואמר בגלוי שישראל איננה סיכון כספי כדאי, אבל אני הרגשתי בעל־כרחי שכל הרעיון של התחייבות מצדנו היה בלתי־רצוי ביותר בזמן ההוא. אולם איגרות־החוב מצאו להן תומך אחד אדיר־כוח מאד — בעל־השפעה הרבה יותר מבן־גוריון, קפלן, מונטור וממני עצמי גם יחד. הנרי ג'. מורגנטאון, מי שהיה מזכיר־האוצר של ארה"ב, שאתו נסעתי ב־1948 לקהילות כה רבות ואשר בזמנו שימש יושב־ראש כללי של המגבית־היהודית־המאוחדת, הביז מיד ונתן את הסכמתו כרגע. ולא זו בלבד. הוא הלך אל הנשיא טרוימן בבית הלבן והתגלה לנו שגם הנשיא מבין ומסכים. וכך כונסה ועידה נוספת — הפעם בווישינגטון הבירה — ועלי הוטל התפקיד ה"מובחר" לנסות להשפיע על קטני־האמונה ולהפוך את הספקנות וההתנגדות שלהם לתמיכה ולשיתוף־פעולה.

לא ביזבזתי הרבה זמן על דברי הקדמה או על מליצות. כדי שתתפתח ישראל, כדי שתגדל ותפרח, ואפילו כדי שתוכל להאכיל את עצמה, היינו זקוקים ל־1.5 ביליון דולר בשלוש השנים הקרובות! אנו עצמנו — אנו המיליון — נהיה אחראיים, אמרתי, לשליש מן הסכום המהמם הזה. אבל ביליון דולר יהיו יהודי אמריקה צריכים להמציא בכל מיני דרכים, כולל רכישתן של איגרות־חוב.

חלק מן הכסף הזה צריך יהיה לבוא בצורה של מתנות, אבל חלק ממנו, חלק־הארי, צריך להיות כסף שאותו נוכל להשקיע בצורה ריוחית, כסף שיוחזר, כסף שיוכל לשאת ריבית. בנוסף למגבית גדולה וחזקה, אנו רוצים בהון־השקעות; אנו רוצים למכור איגרות־חוב; אנו רוצים שתלוו לנו כסף. אינני יודעת איזה בטחונות נוכל לתת לכם, ואיזה בטחונות תוכלו לבקש. יש רק סוג אחד של בטחונות שאני יכולה להציע לכם, לדעתי, בשם ממשלת ישראל. אני יכולה להציע לכם את העם בישראל, את מאות־אלפי היהודים שמוסיפים לבוא לישראל ואת רבבות היהודים בישראל שגרים באהלים. אבל אני יכולה להציע לכם גם את הילדים שלנו, את ילדיהם של הוותיקים ואת הילדים התימנים והילדים העיראקים והילדים הרומנים הקטנים שגדלים בישראל — יהודים גאים בטוחים, בעלי כבוד־עצמי. הם יפרעו את החוב הזה, שחובת־כבוד היא להם לשלם אותו, בריבית.

כאשר נאמתי ראיתי לנגד עיני את הילדים הללו — ואת אבותיהם — בתהלוכות הארוכות שהיו יוצאות בכל בוקר עם השכמה מן האהלים, הצריפים והבדונים לנטוע עצים בהרים או לסלול כבישים. לא כולם היו אנשים צעירים, בגדיהם היו ממורטטים, גופותיהם היו חלושים, אבל רק לפני חודשים אחדים הלכו כפופי־גב ושחוחים בחוצות תימן, או שישבו מדוכאים וחסרי רוח־חיים במחנות־העקורים

של אירופה. עכשיו נשאו ראשיהם וזקפו גבותיהם והחזיקו בדיהם בַּגָּת ובמעדר. ידעתי שהם השקעה בטוחה — ותודה לאל, צדקתי. מזמן שהחל המסע הראשון למכירת איגרות-חוב של ישראל במאי 1951 ועד עכשיו נמכרו איגרות בשווי של קרוב לשלושה ביליוני דולר, ומוזה כבר הוחזר ביליון אחד. האיגרות, שהוזרמו למשק הישראלי באמצעות תקציב-פיתוח, נתנו עזרה ממשית ודראמטית לביסוס כושר-הקיום הכלכלי של המדינה.

אבל העבודה לא היתה הכל בשבילי במשך התקופה הזאת. היו גם השמחות והיגונות הפרטיים שבחיי כל אדם. יום אחד ב-1951, כשהייתי באחד ממסעות ההתרמה הללו שאין-להם-סוף, הגיע מברק שהודיע לי שמוריס מת. מיד טסתי בחזרה לישראל להשתתף בהלווייתו, וראשי היה מלא מחשבות על החיים שהיינו יכולים לחיות יחד אילו רק הייתי אני אחרת. לא היה זה שכול שיכולתי או שרציתי לדבר עליו עם אנשים אחרים, אף לא עם בני-משפחתי שלי. גם עכשיו אינני מוכנה לכתוב על זה, ורק אגיד שגם אם זמן כה רב חיינו בנפרד הרי כשעמדתי ליד קברו תפסתי שוב כמה כבד היה המחיר ששלמתי — ושחיבתני את מוריס לשלם — בעד כל מה שעבר עלי ובעד כל מה שפעלתי בשנים שבהן היינו נפרדים.

היה גם ענין ההריון של שרה, מחלתה והתינוק הראשון שלה שנולד נפל, ימי הדאגה הקשה-מגשוא להחלמתה כאשר ניסינו, זכריה ואני, להכריח את הרופאים לומר לנו שהכל יהיה כשורה ותחת זאת שמענו מתוך אימה שכמעט אין תקווה לחייה. אני לא יכולתי להאמין, אולי מפני שלפני שנים כה רבות שמעתי את המלים הללו עצמן, ואולי מפני שאלו מלים שלעולם אין אדם מאמין בהן באמת. אבל היא התגברה גם הפעם, ואפייני לה הדבר שהתעקשה לחזור לרביבים ברגע שיכלה ונכנסה שוב להריון. אולם עברו חודשים עד שהתאוששתי מן הפחד שבא עלי, וכל פעם שזכרתי כמה אנוש היה מצבה רציתי למהר לרביבים ולסחוב אותה אתי בחזרה לירושלים כדי שאוכל לטפל בה בעצמי. אבל ידעתי שאעלה חרס בידי ושעלי להניח לה לחיות את חייה במקום ובצורה שתבחר, כל כמה שאדאג ואחשוש לה.

אחת ההנאות האישיות הגדולות ביותר בחיי בזמן שהייתי שרת-העבודה היתה הדירה שבה גרתי בירושלים. מעולם לא היה לי ענין מיוחד בסביבתי המידית, כל זמן שהיתה נקיה, מסודרת ומושכת-לב במידה מתקבלת על הדעת. אחרי הכל, בית הוא רק בית, ואני גרתי בכמה בתים מאז נולדה המדינה: מעון-השרד של שרת-החוק, זה של ראש-הממשלה, ועכשיו הדירה הקטנה בבית דר-משפחתי בפרוור-גנים של תל-אביב שבמחציתו השניה גרים מנחם, איה, שלושת בניהם וכלבת-ספנייל בשם דייווי — כלבה שמחבבת אותי הרבה יותר משאני מחבבת אותה. אבל אף אחד מן הבתים הללו לא היה חשוב בעיני מעולם כמו הדירה הנחמדה שהיתה לי מ-1949 עד 1956. סיפור-המעשה כאן איננו רק סיפור על נכס כלשהו.

בסוף 1949, על-פי הוראותיו של בן-גוריון, עברו הכנסת ורוב משרדי הממשלה

מתל-אביב לירושלים. זאת לא היתה החלטה פשוטה בשביל בן-גוריון, אבל היא היתה טיפוסית לו בהחלט. אף-על-פי ששיבת-הפתיחה של הכנסת נערכה בירושלים, ושם הושבע ד"ר וייצמן כנשיא ישראל נדמה היה שרק הישראלים מכירים במקום היחיד-במינו בהחלט שתפסה ירושלים בכל הדורות בלבנות היהודים בכל מקום. שאר באי-עולם הצליחו להתעלם מן הקצר שהיה קיים תמיד בינינו ובין עיר-דוד. גם ועדת-פיל וגם ועדת-האונ"ם גרסו שירושלים לא תיכלל לא במדינה היהודית ולא במדינה הערבית המוצעת, ועצרת האונ"ם החליטה שירושלים תהיה בינלאומית, שתנוהל על-ידי מועצה מיוחדת ומושל משלה וכוח-משטרה בינלאומי ישמור עליה. בכל זה היתה הכוונה להגן כביכול על המקומות הקדושים כדי ש"סדר ושקט" ישררו בירושלים לעולמים. הערבים, כמובן, דחו את התכנית הזאת, על קרבה ועל כרעיה, יחד עם תכנית-החלוקה כולה. אבל אנחנו קיבלנו אותה, אם גם בלב כבד מאד, והתנחמנו בהבטחה של האונ"ם שאחרי עשר שנים יהיה משאל-עם ש"יביא לשינויים מסוימים". הואיל וב-1948 היו בירושלים 100,000 יהודים ורק 65,000 ערבים, נדמה היה שאין זה מן הנמנע שלבסוף תהיה ירושלים לנו. לא שהיתה לנו אי-פעם כוונה לגרש את תושביה הערבים (הדבר הוכח די-והותר, נדמה לי, במאורעות שהתרחשו בעיר מאז מלחמת-ששת-הימים), ולא שלא רגזנו מרה על הרמו שאנו עלולים להפר את "הסדר והשקט" בעיר הקדושה לנו זה אלפי שנים. אחרי הכל, ידענו על-פה — גם אם אחרים שכחו — את פרשת המהומות ומעשי-האלימות של הערבים בירושלים מאז 1921, וידענו שאפילו תקרית אחת לא נגרמה שם מעולם על-ידי יהודים.

המועצה המיוחדת היא לא קמה מעולם, אבל ירושלים היתה נתונה — וכך נשארה חודשים על חודשים — תחת אש ערבית. במשך המצור ההוא על ירושלים, כאשר העיר הופגזה בלי רחמים על-ידי המצרים והירדנים, נמוגה פשוט כל החרדה הבינלאומית הגדולה למקומות הקדושים והתנדפה כעשן. להוציא כמה החלטות חלושות באומות-המאוחדות לא היה איש, מחוץ ליהודים, שאמר או עשה משהו להפסקת ההסתערות הערבית על העיר, ושום איש, מחוץ ליהודים, לא פעל להצלת יושביה או אתריה העתיקים. הלגיון הערבי כבש את העיר העתיקה, וכל היהודים שנשארו בה חיים הושלכו החוצה. למעשה נעשינו העם היחיד שנמנעה ממנו גישה למקומות הקדושים, אך עדיין לא קם שום איש, מחוץ ליהודים, לומר מלה. איש לא שאל אפילו: "איך זה שהיהודים אינם יכולים ללכת עוד לבית-כנסת ברובע היהודי של העיר העתיקה או להתפלל ליד הכותל המערבי?" לנוכח השתיקה מתרישת-האזניים, ספק אם אפשר היה לדרוש מאתנו שאי-פעם נסמוד עוד על מישהו אחר שיגן על ירושלים, או שנתחסם ברצינות להבעות של דאגה למקומות הקדושים מצד נוצרים או מוסלמים. מכל-מקום, היינו מסוגלים בהחלט לשמור עליהם בעצמנו, כמו גם על כל שאר האתרים ההיסטוריים והדתיים בישראל. ויתר על כן, שוב לא היה כל טעם שנחכה למשאל-עם על דבר ירושלים. תחת זאת נכפתה עלינו מלחמה.

ובכל-זאת היה בן-גוריון זקוק למידה ניכרת של אומץ-לב — נוכח החלטה שקיבל האו"ם בדצמבר 1949 ובה קרא לבינאום ירושלים מיד — כדי להחליט להעביר את הממשלה לשם לפני שאפשר יהיה להספיק ולהגשים החלטה כזאת. אפילו בישראל נשמעו קולות נגד הסכנות האפשריות — המדיניות והצבאיות כאחת — הכרוכות בצעד הזה, אבל קולו הפנימי של בן-גוריון היה חזק עוד יותר; ואף כי רוב הנציגויות הזרות (ומשום כך גם משרד-החוץ שלנו) נשארו בתל-אביב, הרי המשרד שלי ורוב האחרים ארזו את מיטלטליהם ועברו לירושלים, הבירה.

פירושו של דבר היה שעלי למצוא לי איזה מקום לגור בו בירושלים, ובוודאי לא רציתי להשתקע בבית-מלון או לקחת חדר אצל משפחה זרה. לכן, אף-על-פי שידעתי יותר מרוב בני-האדם כמה מצוקת הדיור קשה, הפצרתי בעוזרי במשרד-העבודה שיחפשו לי חדר בכל פינות העיר. "כל מה שנחוץ לי", אמרתי, "זה חדר אחד עם כניסה נפרדת. בלי ספק אפשר למצוא את זה". עבר זמן-מה, אך לבסוף צילצל אצלי הטלפון. "גולדה, מצאנו חדר עם כניסה פרטית, אבל אנו חושבים שהוא בכלל לא מתאים לך. בכל-זאת, אם תרצי לראות אותו..." מיד הלכתי להסתכל בחדר, כמובן. הוא היה בשכונת טלביה, בבית שנקרא "וילה הארון אל-רשיד" (מכל השמות שבעולם!) ושימש בעבר מפקדה בריטית. היו בבית שתי קומות וגג רחב-ידיים ועליו חדר אחד עלוב, והכל היה מלוכלך במידה שלא תתואר. המנהדס צדק בהחלט. הבית כולו, שלא לדבר על החדר שעל הגג, היה לא רק בלתי-מתאים אלא פשוט בלתי-אפשרי. בכל זאת עליתי לראות את הגג. חמש דקות הסתכלתי סביבי בנוף הציורי של ירושלים, וכשירדתי הודעתי: "זהו-זה. אני אסתדר בחדר הקטן והמוזהם שהוא עד שאתם תתחילו להתקין לי דירה קטנה בחלק אחר של הגג". מיד נשמע מטר של דברי-בקורת. המקום אינו נרחב במידה מספקת בשביל שר. הוא קרוב מדי לגבול. דרוש יהיה זמן רב מדי כדי לבנות דירה קטנה בשבילי, ובמשך חודשים אצטרך לגור בחדר האיום ההוא. אבל אני רק חייכתי ואמרתי שאכנס לגור מיד אחרי שינקו את החדר. עברו אמנם חודשים אחדים עד שנגמרה הדירה, אבל כדאי היה מאד לחכות לה. מן החלון הרחב והגדול שבה יכולתי לראות את כל ירושלים פרושה על הרי יהודה, ומעולם לא נמאס עלי להביט בה. בלי הבדל עד כמה היה היום קשה או ארוך, בכמה יישובים חדשים ביקרתי או בכמה ישיבות השתתפי — ברגע שסגרתי את הדלת של אותה דירת-גג, הכינותי לי כוס תה והתישבתי סוף-סוף כשאורות העיר זרועים לפני, הייתי מאושרת במידה שלא ידעתי כמה מימי. שעות תמימות הייתי יכולה לשבת כך לפעמים — וכך גם ישבתי — עם ידידים שבאים לבקר או בלעדיהם, ופשוט הזנתי את עיני ביפיה של ירושלים. אחר-כך נישאו בדירה ההיא מנחם ואיה, והיא געשתה חלק מן ההיסטוריה המשפחתית שלנו.

כשאני כותבת על אותה תקופה בחיי, בעל-כרחי אני מהרהרת כמה בת-מזל הייתי בזה שהשתתפתי בהתחלות של דברים כל-כך רבים — לא שהשפעתי על

מהלך המאורעות אלא שבמידה כל-כך גדולה הייתי חלק ממה שהתרחש מסביבי, ולפעמים ניתן אפילו למשרד שלי ולי עצמי למלא תפקיד מכריע בבנין המדינה. אני מגיחה שאילו הצטמצמתי — ואני חייבת להצטמצם — בהצבעה על שנים או שלושה מאורעות שהיו הכדאיים והחשובים ביותר בשבילי במשך שבע השנים הללו הייתי צריכה להתחיל בחקיקה שמשרד-העבודה היה אחראי לה. דבר זה סימל בשבילי יותר מכל דבר אחר את השוויון והצדק התברתי, שבלעדיהם לא יכולתי לתאר לעצמי בכלל את המדינה בפעולתה. קיצבות זיקנה, גימלאות, קיצבות אלמנות ויתומים, חופשות-לידה ומענקי-לידה, ביטוח תאונות-עבודה, ביטוח נכות ואבטלה הם דברים חיוניים בכל חברה המכבדת את עצמה, וכל כמה שהיינו חסרים דברים אחרים או שדחינו אותם — אלה היו צרכי-יסוד.

גם אם לא יכולנו להרשות לעצמנו לתת מיד כסוי בחוק לכל ההישגים של תנועת-הפעילים, נדמה היה לי שלפחות אנו מחויבים להוציא חוקים רבים ככל האפשר ובמוקדם ככל האפשר, ובשבילי זה היה דבר גדול כאשר יכולתי להביא לכנסת בינואר 1952 את ההצעה לחוק-הביטוח-הלאומי הראשון — שבמידה רבה התבסס על מפעלי הביטוח-מרוצון של ההסתדרות — ובוה סללתי את הדרך לחוק-הביטוח-הלאומי שנכנס לתקפו באביב 1954. הביטוח הלאומי לא היה תרופת-פלא. הוא לא שם קץ לעוני בישראל, לא סתם את הפער החינוכי או התרבותי בין אזרחינו, ולא פתר את בעיות הבטחון שלנו. אבל פירושו היה, כמו שאמרתי אותו יום בכנסת, "שמדינת-ישראל לא תשלים בתוכה עם עוני שהוא חרפה לחיי אדם, עם האפשרות שהדאגה לחם תעבור את השעות המאושרות ביותר בחייה של אם, או עם האפשרות שגברים ונשים יקללו את יום הילדום כשיגיעו לזיקנה". לחץ כבד על המשאבים שלנו? ודאי שכך — ולכן היה עלינו לעשות את הדבר בשלבים. אבל היתה לו משמעות כלכלית וחברתית כאחת ומעלתו היתה בכך שהוא צבר הון והוציא כסף מן המחזור, ובוה עזר לנו להילחם באינפלציה. על הכל, הכניס הדבר שוויון בנטל הכספי, הטיל על קבוצת-גיל אחת אחריות לזולתה, ופיזר את הסיכונים. היתה לכך גם עוד תוצאת-לוואי שנראתה לי חשובה: מכיון שאחוז התינוקות הנולדים בבית-חולים עלה כתוצאה ממענקי-לידה (שכללו את דמי האישפוז), ירדה תמותת התינוקות — שהיתה גבוהה אצל העולים החדשים והערבים. אני עצמי נסעתי לנצרת למסור את ההמחאה הראשונה לאשה הערביה הראשונה שילדה שם בבית-חולים, ונדמה לי שהייתי נרגשת יותר ממנה.

עוד אחת מן התכניות של משרד-העבודה שלקחתי בה חלק גדול היתה קשורה בהכשרה מקצועית, למבוגרים ולנוער כאחד. שוב, לא היה כאן ענין שמרימים שרביט-קסם ובן-לילה הופכים עולים חדשים לבעלי-מלאכה או לטכנאים מקצועיים. שנים היו דרושות כדי להכשיר אנשים למקצועות או משלחי-יד חדשים, ומאות מן העולים החדשים לא הגיעו מעולם לאפשרות של תעסוקה מלאה, אם מפני שהיו כבר קשישים מדי, חולים מדי, מורגלים מדי מבחינה פסיכולוגית שלא לעבוד, או פשוט מפני שלא היו מסוגלים להסתגל לדרישות של חיים

מודרניים. אבל אלפי גברים ונשים אחרים למדו בבתי-ספר ובקורסים מקצועיים, למדו לטפל במכונות, לגדל עופות, געשו שרברבים וחשמלאים, ואני מעולם לא גלאיתי לחזות במהלך התמורה. הכל נתנו יד להכתיר את תכנית ההכשרה המקצועית בהצלחה: משרד-העבודה עשה אגודה אחת עם משרד-הסעד, משרד- החינוך, הצבא, ההסתדרות ואירגוני-התנדבות ותיקים כמו אור"ט, "הדסה", וויצ"ו, שמומנו על-ידי יהודים מחוץ-לארץ. יחד טרחנו ועמלנו עד שהוצאנו עובדים שייצרו סריגים, ליטשו יהלומים, השתלבו בצוותים של סרט-גע, ונהגו טרקטורים. וכל זה מחוץ למאמצים הענקיים ממש שצריך היה להשקיע במלחמה בבערות הפשוטה ובהנחלת הלשון העברית.

נוסף על כך היו העיירות החדשות, שהתחילו לצוץ כפטריות בשנים ההן בכל רחבי ישראל. לא בכולן התקיים מה שהובטח על שולחן-התיכונן, ואחדות מהן הכניחו לגמרי. אבל היו מהן שליבלבו ופרחו והביאו שבח רב גם למתכננים וגם לתושבים, ובכולן בוצעה הבנייה בעיקר על-ידי הממשלה. אחת הערים החדשות הללו היתה קרית-שמונה בקצווי צפון, בגליל העליון, שתמיד דיברה אל לבי במיוחד, אולי מפני ששכנה בסביבה מרהיבה כל-כך ואולי מפני שמלכתחילה הייתי כל-כך בטוחה שלמרות כל המכשולים קרית-שמונה תצליח. על-כל-פנים, הקשר שלי אליה מאז 1949 לא היה מעולם פורמאלי בלבד.

היא באה לאוויר העולם כמעברה של פחונים ועולים נבוכים ומבולבלים, שהובאו לשם ישר מן המטוסים או האניות ולא ידעו בעצם היכן הם או מדוע הם כאן. היתה זה הניגוד הגמור לתל-אביב וקסמיה. בסביבה לא היו ערים כלל, רק קיבוצים אחדים על שדותיהם וכרמיהם, והבצות של עמק-החולה הסמוך, שאז רק התחלנו ליבש אותן. אבל הממשלה החליטה להקים שם מרכז עירוני שיהיה גרעין דינאמי לחבל-ארץ בעל אוכלוסיה חדשה, ובמשך שבועות על שבועות היינו יושבים ומעיי-נים במפות ובתכניות ומנסים לחזות מראש את צרכי העתיד. על מקום המעברה קמו גיצינים של עיר. בתי-ספר, מרכז קהילתי, תעשיה קלה (אפילו בריכת-שחייה) נבנו בקרית-שמונה, והכל תוכנן עד למסמר האחרון — חוץ מאשר תגובת העולים על החיים במקום. אמנם כן, הנוף היה נפלא, ואמנם כן, האקלים היה מרענן, ואמנם כן, הבתים החדשים והמבריקים טובים, אמרו לי; אבל הבדידות גדולה ואין די מקומות-עבודה לכל. היהודים יוצאי-אירופה אמרו שהטלנו אותם לתוהו-וישימון, ויוצאי-המזרח הבהירו שאנו כופים עליהם מנהגים חדשים במהירות יותר מדי, הורסים את נוסח-החיים שלהם ומתיחסים אליהם כמו אל אורחים ממדרגה שניה.

היתה תחלופה מתמדת באוכלוסיה, ובכל פעם שבאתי לקרית-שמונה האזנתי לתלונות וראיתי את איי-הסיפוק, והבאתי אתי בחזרה לירושלים רשימה של הצעות חדשות, שבדרך-כלל לא היה הכסף מספיק לממש אותן. לבי היה נשבר בקרבי לראות איך בתים שבנינו אותם בקושי כה רב עומדים שם ריקים. אבל הגדלנו את התמיכות, ובאו קבוצות חדשות של עולים — ואלה רובם נשארו. הם נשארו אפילו כשלאחר מלחמת-ששת-הימים נעשתה קרית-שמונה המטרה המובהרת לטילים של הטרור-

ריסטים הערבים שפעלו מעבר לגבול הלבנון, ואפילו, במועד מאוחר הרבה יותר, כאשר נכנסו המחבלים והרגו אנשים בעיר גופת. כל פעם שאני יכולה אני חוזרת לקרית-שמונה ויושבת בכיכר-העיר עם כמה מן הוותיקים ומחליפה אתם סיפורים על הימים שבהם חשבנו, הם ואני, שהעיר לעולם לא תתפתח. אין זאת אומרת שעדיין אינני חוזרת ומביאה עמי רשימה של הצעות חדשות, או שכיום יש כבר די כסף לכל מה שצריך להיעשות שם.

יש איזה דבר אחר שאולי יפתיע אחדים מן ה"מבקרים הקונסטרוקטיביים" של ישראל, בפרט אלה מן השמאל החדש כביכול. בד-בבד עם כל שאר המלאכה שעשינו בשבע השנים הרותחות הללו בבנייה ובהתישבות בנינו גם בשביל הערבים, מפני שכאשר דיברנו על אזרחי ישראל היתה כוונתנו לכל אזרחי ישראל. כל פעם שהיו לי ויכוחים עם אנשים מקומיים בקרית-שמונה וביישובים דומים תמיד היה בקהל מישהו שצעק שהערבים מקבלים יותר. זה לא היה נכון, כמובן, אבל באותה מידה אין זה נכון — וזה גם מרושע הרבה יותר — לטעון שהתעלמנו לגמרי מן הערבים. האמת היא שהשתמשנו בבתים של אותם ערבים שברחו מן הארץ ב-1948 כדי לשכן בהם עולים חדשים במידה שיכולנו, אף כי הנכסים נשארו בפיקוחו של אפוטרופוס מיוחד. באותו זמן הקצינו יותר מ-10 מיליוני לירות בשביל בתים חדשים לערבים ודאגנו לשכן מחדש מאות ערבים שנשארו בישראל אך נעקרו ממקומם כתוצאה מן הקרבות. כה גדולה היתה הזעקה על הדרך שבה עשינו שימוש בנכסי הנפקדים — כאילו היתה דרך טובה יותר להשתמש בו — עד שב-1953 העברנו חוק-רכישת-מקרקעים שלפיו שולמו פיצויים לפחות לשני-שלישים מכל הערבים שהגישו תביעות, החזרנו להם את רכושם או נתנו להם רכוש אחר על מקומו — ואף אחד מהם לא נתבקש להישבע שבועת-אמונים לפני שיכבדו את תביעתו.

כל פעם שאני קוראת או שומעת על הערבים שנהגנו בהם כביכול באכזריות שכזאת דמי רותח בקרבי. באפריל 1948 עמדתי אני עצמי על החוף בחיפה שעות על שעות וממש התחננתי לפני ערביי העיר ההיא שלא יעזבו. יתר על כן, היתה זו תמונה שאינני חושבת שאשכח אותה. ה"הגנה" רק עכשיו השתלטה על חיפה, והערבים התחילו לברוח — מפני שמנהיגיהם הבטיחו להם כלשון כל-כך משכנעת כי זו הדרך הנבונה ביותר בשבילם ומפני שהבריטים העמידו לרשותם בנדיבות כה גדולה עשרות מכוניות-משא. כל מה שאמרו אנשי ה"הגנה" וכל מה שניסו לעשות לא הועיל — לא הקריאות ברמקולים שהוצבו על משאיות וגם לא העלזנים שהמטרנו על השכונות הערביות של העיר ("אל תפחדו!") נאמר בהם בערבית ובעברית. "אם תצאו תביאו עוני וחרפה על עצמכם. הישארו בעיר שהיא שלכם ושלנו". על החתום באה מועצת-פועלי-חיפה. וכך אמר הגנרל הבריטי סיר יו סטוקוול, שפיקד אז על הצבא שם, "המנהיגים הערבים יצאו ראשונים ואיש לא נקף אצבע לעצור בתנועה שהתחילה בחיפזון ואחר-כך נעשתה מנוסת-בהלה". מנוי-וגמור היה אתם ללכת. מאות עברו את הגבול בכל-ירכב, אבל היו שירדו לשפת-הים לחכות לסירות. בן-גוריון קרא אלי ואמר: "אני רוצה שתסעי מד

לחיפה ותדאגי לכך שיתיחסו כמו שצריך אל הערבים הגשארים בחיפה. אני גם רוצה שתגסי לשדל את הערבים הללו שעל החוף שיחזרו. את צריכה להכניס להם לראש שאין להם מה לפחד". ובכן נסעתי מיד. ישבתי לי שם על החוף והתחננתי לפניהם שיחזרו לבתיהם. אבל רק תשובה אחת היתה בפיהם. "אנו יודעים שאין כלל מה לפחד, אבל אנו מוכרחים ללכת. אנו נחזור". הייתי בטוחה לגמרי שהם עזבו לא מפני שפחדו מפנינו אלא מפני שהתיראו שמא ייחשבו בוגדים ב"עגנו הערבי". על-כל-פנים, דיברתי עד כלות כוחותי, ולא הועלת.

מדוע רצינו שיישארו? היו לכך שני טעמים נכוחים מאד: קודם-כל, רצינו להוכיח לעולם שיהודים וערבים יכולים לחיות יחד — בלי שים לב לכל מה שתקעו המנהיגים הערבים בשופרות-התעמולה שלהם; שנית, ידענו יפה מאד שאם חצי מיליון ערבים יעזבו את הארץ בשלב זה ייצור הדבר תהפוכה כלכלית גדולה ביותר בארץ. וכך אני מגיעה לעוד סוגיה שלא יזיק אם אטפל בה עכשיו. מאד הייתי רוצה להשיב, אחת ולתמיד, על השאלה כמה ערבים פלשתינאים עזבו למעשה את בתיהם ב-1947 ו-1948. התשובה היא: לכל היותר כ-590,000. מבין אלה הסתלקו כ-30,000 מיד אחרי החלטת החלוקה של האו"ם מנובמבר 1947; עוד 250,000 עזבו בהמשך אותו חורף ובאביב 1948 (כולל רובם המכריע של 62,000 ערביי חיפה); ואחרי הקמת המדינה במאי 1948 ופלישת הערבים לישראל ברחו עוד 300,000 ערבים. זה היה דבר טראגי מאד באמת, והיו לו תוצאות טראגיות מאד, אבל ראוי שלפחות העובדות כפי שהיו — וכפי שעודן — תהיינה ברורות לכל. הטענה הערבית שיש "מיליונים פליטים פלשתינאים" היא כוזבת ממש כמו הטענה שאנחנו הכרחנו את הערבים לעזוב את בתיהם. "הפליטים הפלשתינאים" באו לעולם כתוצאה מרצונם (ונסיונם) של הערבים להחריב את ישראל. הם לא היו הסיבה לכך. ודאי, היו ביישוב כמה אנשים שאמרו, אפילו ב-1948, שיציאת הערבים מן הארץ היתה הדבר הטוב ביותר שיכול היה לקרות לישראל, אבל אני אינני מכירה שום ישראלי רציני שכך היתה פעם הרגשתו.

אולם אותם ערבים שנשארו בישראל זכו לחיים קלים יותר מאלה שעזבו. לפני 1948 לא היה בכל ארץ-ישראל כמעט כפר ערבי אחד שיש בו חשמל ומים זורמים, ובתוך עשרים שנה כמעט לא היה בישראל כפר ערבי אחד שלא היה מחובר לרשת-החשמל הארצית וכמעט לא היה בית ערבי בלי מים זורמים. ביליתי זמן רב בכפרים הללו כשהייתי שרת-העבודה, ושמתתי על מה שעשינו למענם לא פחות מכפי ששמחתי כאשר נעלמו המעברות. שמועות ותעמולה הן דבר אחד; עובדות הן דבר אחר. אני — ולא אנשי השמאל החדש — הנכתי כבישים בתור שרת-העבודה וביקרתי ביחידות-דיוור חדשות בכפרים ערביים בכל רחבי ישראל. דרך-אגב, אחד הזכרונות החביבים עלי מאותה תקופה הוא מאותו כפר בגליל התחתון שהיה זקוק לכביש מפני ששכן על הר בעוד שהמעייין של הכפר היה למטה, ולשאת מים במעלה ההר זאת-לא היתה בדיחה. לכן סללנו את הכביש, וכאשר נגמרה העבודה היתה חגיגה עם כיבוד, נאומים ודגלים. ואז, לפתע-פתאום, כמה אשה צעירה לשאת את דברה — דבר שאינו רגיל אצל

ערבים. היא נראתה יפת-תואר מאד, בשמלת-ארגמן ארוכה, ונשאה נאום מלבב מאד. "אנו רוצים להודות למשרד-העבודה ולשרה על שהקלו את הנטל מעל רגלי הגברים שלנו", אמרה. "אבל עכשיו היינו רוצות לשאול את השרה אם תוכל להקל את הנטל גם מעל ראשי הנשים שלנו". היא הביעה את הדבר בצורה פיוטית, אבל כוונתה היתה לומר שרצונה במים זורמים כדי שלא תצטרך לשאת עוד את הכדים הכבדים הללו על ראשה, ולו גם בכביש החדש. לכן נעבור שנה אחת באתי שמה לעוד חגיגה אחת, והפעם פתחתי עשרות ברזים!

בעת ההיא כמעט אבדה לי משרתי כשרת-העבודה. ב־1955 היו בחירות קרובות לבוא. מפא"י היתה מעוניינת מאד בראש-עיר פועלי בתל-אביב ובן-גוריון החליט שאני המועמדת היחידה שיש לה סיכוי. לא הייתי מרוצה ביותר כי לא רציתי לוותר על המשרד שלי, אך הואיל וכך היה דין המפלגה נדמה היה לי שאין לי ברירה. "אבל עליך להבין, פירוש הדבר יהיה שאני עוזבת את הממשלה", אמרתי לבן-גוריון. "לא בא בחשבון", השיב, "נמנה אותך שר בלי תיק". "לא", אמרתי, "אם אהיה ראש-העיר הרי אהיה ראש-עיר במשרה שלמה". הוא כעס מאד, אך למולי הטוב לא השגנו רוב במועצת-העיר תל-אביב. ומאחר שבחירתי במועצה היתה תלויה בקולות של שני גברים שהשתייכו לחזית הדתית, ואחד מהם סירב להצביע בעד אשה, לא התמניתי ראש-העיר והמשכתי בתפקידי במשרד-העבודה — ובכל לבי קיויתי שיאפשרו לי להמשיך בזה עוד הרבה שנים.

אף-על-פי שמבחינה אישית חשתי הקלה גדולה, הרגיזה אותי העובדה שהגוש הדתי הצליח ברגע האחרון לנצל את העובדה שאני אשה, כאילו לא תרמו נשי ישראל את מלוא תרומתן — ולמעלה מזה — בבנין המדינה העברית. לא היה יישוב בנגב ובגליל שמן הימים הראשונים לא היו בו נשים. ולא שנציגי הגוש הדתי לא ישבו בעצם הרגע ההוא עם נשים בכנסת, בדיוק כמו שהשלימו בזמנו עם נוכחותן של נשים בסוכנות היהודית ובוועד הלאומי. ההתנגדות לכך שאני אהיה ראש-העיר בתל-אביב משום שאני אשה היתה טכסיס מפלגתי שעורר בי בוז גדול, ואני אמרתי זאת במלים בוטות.

השאלה הדתית — ובכך כוונתי למידה שבה השיגו המפלגות הדתיות את שלהן — התלקחה לסירוגים במשך כל שנות ה־60. מנוי-וגמור היה אתנו שלא להיגרר (אם ניתן למנוע את הדבר) להתנגשות גלויה עם הגוש הדתי מפני שהיו לנו די צרות בלי אותו כאבראש מיוחד. ובכל-זאת היו מדי-פעם התפוצצויות שגררו אחריהן משברים ממשלתיים. די לי אם אומר שמעולם לא נמצאה דרך קלה להתגבר על שאלת מקומה של הדת במדינת-ישראל. הדבר הטריד אותנו אז, ובמידה ידועה עדיין הוא מטריד אותנו כיום.

אחת הבדיחות שהיו ישראלים מספרים בימים ההם היתה על אותו אדם שנאנח ואמר: "אלפיים שנה היכינו למדינה יהודית, וזה היה מוכרח לקרות לי!" אני סבורה שכולנו חשנו כך מן-הסתם — אם גם לרגעים פְּטופים בלבד — בפרקי-זמן שונים באותן שנים ראשונות למדינה. על-כל-פנים, הואיל ובישראל לעולם אין דבר עומד על מקומו, היתה לו לבן-גוריון ב־1956 תכנית חדשה בשבילי.